

Ο ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΚΑΙ

Ο καθηγητής G. THOMSON είχε την καλωσύνη να μᾶς παραχωρήσει τὴ δημοσίευση τῆς ἐξαιρετικᾶ ἐνδιαφέρουσας μελέτης του γιὰ τὸν Ἡράκλειτο. Ἡ μετάφραση καὶ ἐπιμέλεια τοῦ κεμένου ἔγινε ἀπὸ τὸ φιλόλογο Φώτη Ἀποστολόπουλο.

Ὁ CORNFORD στὸ βιβλίο του «Ἀπὸ τῆ Ὀρησκεία στὴ Φιλοσοφία», πού δημοσιεύτηκε στὰ 1912, μελέτησε τὴ διδασκαλία τῶν πρώτων Ἑλλήνων φιλοσόφων στὸ φῶς ἑνὸς πληροφοριοκοῦ ὑλικοῦ, πού συγκέντρωσαν ὁ DURKHEIM καὶ ἄλλοι, σχετικὰ μὲ τὴ φύση τῆς πρωτόγονης Σκέψης. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ ἔβγαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ φιλόσοφοι αὐτοὶ δούλευαν πάνω σ' ὀρισμένες ἐννοιες, πού ἡ ρίζα τους ξεκινᾶ ἀπ' τὸ καθέστῶς τῆς φυλετικῆς κοινωνίας. Στὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἀπασχολήθηκε καὶ πάλι μὲ τὸ πρόβλημα αὐτό, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ συμπεράσματα πού θὰ τὰ ἐξετάσουμε πιὸ κάτω. Ἐντῶμεταξύ, ἕνας ἄλλος σοφὸς ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἴδιο θέμα, ἀκολουθώντας, ὁμῶς, διαφορετικὸ δρόμο. Στὸ βιβλίο του «Ὁ Ἄγνωστος Θεὸς» (1913), ὁ NORDEN ἐξέτασε τὸν «Ἀρεοπαγιτικὸ λόγον» κι' ἀπόδειξε ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Λατῖνοι συγγραφεῖς εἶχαν γρησιμοποιήσει στὰ πεζὰ καὶ στὴν ποίησή τους ὀρισμένες ἱερατικὲς μαρφές ἐκφρασης. Τὰ δύο ρεύματα, τὸ Ἑλληνικὸ καὶ τὸ Ἑβραϊκὸ, πού πρωτοεμφανίζονται στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Μεσοποταμία, ἐνώνονται ξανά στὸ Χριστιανισμό. χάρι, προπαντός, στὸν Ἀπόστολο Παῦλο, πού, ἐξαιτίας τοῦ τόπου πού γεννήθηκε καὶ τῆς παιδείας του, εἶχε ἀφομοιώσει καὶ τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα. Ἀργότερα στὴ Βυζαντινὴ λειτουργία καὶ τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα ἐνισχύθηκαν ἀπὸ ἕνα τρίτο, τὸ συριακὸ, πού πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδίᾳ πηγῇ⁽¹⁾.

Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία, πού ἐκδόθηκαν ταυτόχρονα, ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ὁ CORNFORD ἐνδιαφερότανε γιὰ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψης· ὁ NORDEN γιὰ τὴ μορφή της. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ὀδηγήθηκαν στὸ ἴδιο συμπέρασμα: ἡ ρίζα τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψης βρίσκεται

στὶς Ὀρησκείες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Εἰσάγοντος, ἔτσι, τὸν ἀναγνώστη στὴν ἐξέταση τοῦ ἔργου τοῦ CORNFORD, θὰ περιπαθῆσω νὰ συνοψίσω μερικὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ NORDEN καὶ θ' ἀποδείξω πὼς συμφωνοῦν μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ CORNFORD καὶ φωτίζουν τὴν καταγωγή τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψης.

Ἡ καταγωγή τῆς Ἑλληνικῆς Ρητορικῆς

Ὁ ἀρχαιότερος ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους πού ἔχουμε στὰ χέρια μας κείμενά του ἀρκετὰ ἐκτεταμένα, ὥστε νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἰδέα τοῦ ὕφους του, εἶναι ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, πού, χάρι στὸ ὕφος του, εἶχε ἀποκτήσει μεγάλη φήμη. Τὸ κύριο θέμα τῆς φιλοσοφίας του περιέχεται σ' αὐτὸ πού ὀνομάζει «λόγον»· τὸν παρουσιάζει σὰ νὰ ἦταν πραγματικὰ ἕνα μυστήριον, ἀκριβῶς ὅπως τὰ «λεγόμενα» τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων καὶ οἱ «Ἱεροὶ Λόγοι» τῶν Ὀρφικῶν.

Μὲ τὴ σύγχρονη ὀρολογία, ὁ «λόγος» μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ σὰν ἡ ἀρχὴ (PRINCIPE) τῆς ἀλληλοεἰσόδου τῶν ἀντιθέτων, πρᾶμα πού μᾶς δίνει τὸ κλειδί τοῦ ὕφους του. Ὅπως ἡ σκέψη του εἶναι διαλεκτικὴ, ἔτσι καὶ τὸ ὕφος του εἶναι ἀντιθετικόν. Οἱ λέξεις καὶ οἱ φράσεις διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη δίχως καμμιά ἐπεξεργασία, σὲ σημεῖον πού οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὶς ἰδέες πού ἐκφράζουν νὰ μένουν γυμνές. Δοκιμάζουμε τὴν ἐντύπωσιν, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, ὅτι βλέπουμε βέλη πού τὰ τοξεύει μιὰ ὀμάδα τοξοτῶν^(1α). Σὲ μιὰ γλῶσσα πού κλίνεται, ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ, ἕνα παράμοιον ὕφος συνοδεύεται ὑποχρεωτικὰ καὶ ἀδιάκοπα μὲ ὀμοιότητες καὶ παρηχήσεις, πάνω στὰ ὀποῖα προσθέτει ὁ Ἡράκλειτος καὶ λογοπαίγνια —γενικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ πρωτόγονου λόγου, πού εἶναι προορισμένο νὰ τοῦ δώσει ἕνα μαγικὸ ἢ ἐσωτερικὸ νόημα. Ἐνα τέτοιο ὕφος, στενὰ δεμένο μὲ τὸ περιεχόμενον, δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζεται ρητορικόν, μολονότι παρουσιάζει ὄλες του τὶς ὀψεις κι' εἶχε διαδοθεῖ ἀργότερα στὶς ρητορικὲς ἰσχολές, ὥστε νὰ προσδιορίζεται μὲ εἰδικούς ὀρους: ἀντιθέσεις, ἀσύνδετον (προτάσεις,

1. NORDEN, "Ἄγνωστος Θεός (Λειτουργία — Βερολίνο, 1913), 207, 260—1. CANTARELLA, I POETI BIZANTINI (Μιλᾶνο, 1948)' 2, 28—37.

1α. Πλάτωνος, Θεαίητος, 180α: «...ὥσπερ ἐκ φαρέτρας ρηματίσκια αἰνιγματώδη ἀνασπῶντες ἀποτοξεύουσι...»

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ

Του "Αγγλου Έλληνοειστή G. THOMSON

που παρεμβάλλονται χωρίς συμπλεκτικούς συνδέσμους), ὁμοιοτέλευτον, παρρίσωσις (ἢ παρρίσων, προτάσεις που ἔχουν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ συλλαβῶν), παρονομασία (λογοπαίγνιο)². Μὲ μιὰ λέξη μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε τὸ ὕφος αὐτό, «ὕφος ἀντιθετικόν» (τὸ SATZPARALLELISMUS τοῦ NORDEN).

Ἰδρυτὴς τῆς Ἑλληνικῆς ρητορικῆς, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα γνώμη, εἶναι ὁ Γοργίας ὁ Λεοντῖνος, πού ἦρθε στὴν Ἀθήνα τὸ 428 π.Χ. καὶ προκάλεσε ἐκπληκτικὴν ἐντύπωση μὲ τὴ φανταχτερὴν εὐγλωττία του. Τὸ ὕφος του ἔμοιαζε μὲ τοῦ Ἡρακλείτου, μόνο πού ἦταν ἐπεξεργασμένο. Στὸν Ἡράκλειτο μορφή καὶ περιεχόμενο ἀποτελοῦν μιὰν ἐνότητα· στὸν Γοργία, τὸ ὕφος εἶναι δουλεμένο γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ὕφος. Ἡ ἐντύπωση, πού προκαλοῦσε στοὺς συγχρόνους του, ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη, ὅπως μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε στὸ λόγο τοῦ Πλάτωνικου Ἀγάθωνα, στὸ Συμπόσιο. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Γοργία εἶναι ἰσχυρὴ στὸ Θουκυδίδη κι' ἰδιαίτερα στὶς Δημηγορίες του· στὸν Πλάτωνα εἶναι μικρότερη, καθὼς καὶ στὸν Ξενοφῶνα, στὸν Ἰσοκράτη, στὸ Δημοσθένη καὶ σ' ὄλους τοὺς ἀττικοὺς ῥήτορες. Οἱ τελευταῖοι χρησιμοποιοῦν εὐκαιρικὰ τὰ «Γοργίεια σχήματα», ἀλλὰ μὲ ἀκρίβεια. Ἐντῶμεταξύ, τὸν Γ' π.Χ. αἰ., μπῆκε στὴν Ἰωνία τὸ ὕφος πού ὀνομάζουμε «Ἀσιατικόν», πού ἀνθῆσε γιὰ κάμποσους αἰῶνες ἰδιαίτερα στὶς ἐξελληνισμένες πόλεις τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Εἶναι ἀπλοῦστερο ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ Γοργία, ἀλλ' οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο. Τέλος, μὲ μερικὲς τροποποιήσεις, ἀλλ' ἀκόμη εὐδιάκριτο, ξαναεμφανίζεται σ' ὀρισμένα μέρη τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ξανασυναντιέται, ἀργότερα, στὸ ἰδιαίτερο γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας. Ἀξίζει, νομίζουμε, τὸν κόπο νὰ παραθέσουμε ἓνα χωρίο ἀπὸ τὴ Β' πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου³:

«Καιρῶ δεκτῶ ἐπήκουσά σου καὶ ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐβοήθησά σοι· ἰδοὺ νῦν καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδοὺ νῦν ἡμέρα σωτηρίας, μηδεμίαν ἐν μηδενὶ δίδόντες προκοπὴν, ἵνα μὴ μωμηθῇ ἡ διακονία, ἀλλ' ἐν παντὶ συνιστῶντες ἑαυτοὺς ὡς Θεοῦ

διάκονοι, ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις, ἐν πληγαῖς, ἐν φυλακαῖς, ἐν ἀκαταστασίαις, ἐν ἀγνότητι, ἐν γνώσει, ἐν μακροθυμίᾳ, ἐν χρηστότητι, ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ, ἐν ἀγάπῃ ἀνυποκρίτῳ, ἐν λόγῳ ἀληθείας, ἐν δυνάμει Θεοῦ, διὰ τῶν ὅπλων τῆς δικαιοσύνης τῶν δεξιῶν καὶ τῶν ἀριστερῶν, διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας, ὡς πλάνοι καὶ ἀληθεῖς, ὡς ἀγνοούμενοι καὶ ἐπιγιγνωσκόμενοι, ὡς ἀποθνήσκοντες καὶ ἰδοὺ ζῶμεν, ὡς παιδευόμενοι καὶ μὴ θανατούμενοι, ὡς λυπούμενοι· ἀεὶ δὲ χαίροντες, ὡς πτωχοὶ πολλοὺς δὲ πλουτίζοντες, ὡς μηδὲν ἔχοντες καὶ πάντα κατέχοντες».

Ποία εἶναι ἡ καταγωγή αὐτοῦ τοῦ ὕφους; Ὁ NORDEN πιστεύει ὅτι ὁ Γοργίας μιμήθηκε τὸ ὕφος τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλ' αὐτὸ δὲν φαίνεται σωστό. Ὁ Γοργίας δὲν ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τῆς ρητορικῆς σχολῆς τῆς Σικελίας· πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἔζησαν ὁ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκραγαντῖνος καὶ οἱ Συρακούσιοι Κόρσξ καὶ Τεισίας⁴. Δὲν μᾶς μένει, λοιπόν, παρά νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι τους ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἱερατικὴ πηγή. Ὁ Γοργίας καὶ οἱ προκάτοχοί του ἔκαμαν γιὰ τὴ ρητορικὴ, ὅτι ὁ Στησίχορος γιὰ τὴ χορικὴ λυρική ποίηση⁵: ἀφαίρεσαν ἀπὸ τὴν παλιὰ μορφή τῆς κάθε τὴν ἱερατικὴ καὶ τὴν ἐκοσμικοποίησαν σὰν μορφή καθαρὰ καλλιτεχνική.

Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἔργων τοῦ Γοργία, πού ἔχουν διασωθῆ, ἓνα προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ πού μᾶς παρέχει μιὰ ἐξαιρετικὰ πολυτιμὴ ἐνδειξι. Ὁ Ἐπιτάφιος σχετίζεται μὲ τὸ Θρήν'ο, διαφέρει, ὅμως, ἀπ' αὐτὸν γιὰ τὸ ἀπαγγέλλεται ἀντὶ νὰ τραγουδιέται. Ἐπίσης ὁ Ἐπιτάφιος βρίσκεται κοντὰ στὸ Ἐγκώμιον, τὸ λόγο πού ἐπαινεῖ ἓναν πού ζεῖ, καὶ μοιάζει μὲ τὸν Ὑμνο· παρουσιάζει ὅμως διαφορὰς κι' ἀπ' αὐτὰ, γιὰ τὸ ἀπαγγέλλεται καὶ δὲν τραγουδιέται καὶ γιὰ τὸ ὀπτευθύνεται σὲ ἄνθρωπο κι' ὄχι σὲ Θεό, ὅπως γίνεται μὲ τὴν περίπτωσι τοῦ Ὑμνοῦ.

4. Διογ. Λαέρτ., 8, 58—59.— QUINTILLIANUS, INST. ORATORIAE, 3, 1, 8.

5. THOMSON, STUDIES IN ANCIENT GREEK SOCIETY, I, 341—342.

6. Ἀριστοτέλους, Ρητορικὴ, 1, 160 (RHETORES GRAECI, 5, 60).

2. Ἀριστοτέλους, Ρητορικὴ, 3, 9.— Δημητρίου, Περὶ Ἑρμηνείας, 192.— CICERONIS, ORATIONES, 2, 63, 256.

3. Β' πρὸς Κορινθίους, 6, 2.

Όλα όμως, αυτά τὰ εἶδη ἔχουν μιὰ καὶ τὴν ἴδια καταγωγή: τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας. Βρίσκουμε ἀνάμεσά τους μερικά (κοινὰ) χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, πού, ὀλοφάνερα, ἔχουν κληρονομηθεῖ ἀπὸ τὴν παράδοσι.

Τὰ πιὸ συνηθισμένα εἶναι τὰ ἐξῆς: Πρῶτα - πρῶτα ὁ ρήτορας ἐκφράζει τὸ φόβο του μήπως δὲν μπορέσει νὰ πεί ἐκεῖνο πού ταιριάζει στὴν περίστασι.⁷ Ὑστερα ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ ἀμφιβολία παίρνει συχνὰ τὴ μορφή μιᾶς ἀπορίας⁸, ὥστόσο, ὅμως, ὁ ρήτορας συμμερίζεται τὸ φόβο γιὰ τὸ φθόνο, πού μπορεῖ νὰ προκαλέσει ὁ ἔπαινος⁹. Μετὰ τὸ προοίμιο αὐτό, συνεχίζοντας ὁ ρήτορας μπαίνει στὸ κύριο θέμα, μνημονεύοντας τοὺς προγόνους τῶν προσώπων, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάει¹⁰. Ἐπικαλεῖται ἐξ ἄλλου, τὸ πρόσωπο καὶ τὸ περιγράφει μὲ μιὰ σειρά ἐντυπωσιακῶν εἰκόνων· τέλος, ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ μνήμη τοῦ νεκροῦ εἶναι αἰώνια ἢ πιὸ ἀπλᾶ, ὅτι ὁ νεκρὸς ζεῖ¹¹.

Διαβάζοντας τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Γοργία,

7. Γοργίας, Ἀποσπ., 6.— Πλάτωνος, Συμπόσιον, 180D, 194C. Μενέξ. 236E. Θουκυδίδης, 2, 35, 2.— Δημοσθένης, 60, 1.— Ἰσοκράτης, 10, 12—13.

8. Δημοσθένης, 60, 15.— Πλάτ., Μενέξ., 236E.— Λυσίας, 2, 1—2. Ἀλσχύλος, Ἰκέτιδ. 854—5, 314—15, 417—18. Ἀγαμέμν. 755-8, 783E-6, 1490-1. Θεόκριτος, 17, 11.— Εὐμάθιος 10—11.— Ἀναξίμ., Ρητορ. 35.— Μενανδρος, 11—17.— Λιβάνιος, Ἐγκώμια, 3, 1.— Ἀνδρέας ὁ Κρήτης, Μέγας Κανὼν (CANTARELLA, ἔ. ἀ. 1, 100—1). CANTARELLA, ἔ. ἀ. No 41 (1, 47). Όλα αὐτὰ τὰ χωρία μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ πολλοὺς ὕμνους, πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ δυσκολία, πού δοκιμάζει ὁ ποιητής, γιὰ νὰ βρεῖ τὸν κατάλληλο τρόπο νὰ ἐπικαλεστεῖ τὸ Θεὸ (πρβλ. NORDEN, ἔ. ἀ. 144—7).

9. Πλάτωνος, Νόμοι, 802a (πρβλ. Ἡροδ. 1, 32, 7).— Γοργίας, Ἀποσπ. 6.— Πλάτωνος, Ἰπτίας, Ἐλάσσων, 282a.— Ἀλσχύλος, Ἀγαμέμν. 894—904.— Βακχουλ. 3, 67. 5, 187. 12, 199.— Πίνδαρος, Ὀλυμπιον. 8, 542.— Θουκυδ. 2, 35, 2.— Δημοσθένης, 60, 14.

10. Θουκυδ., 2, 36, 1.— Λυσίας, 2, 3.— Ἰσοκράτ. 10, 16 καὶ 11, 10. Πλάτωνος, Μενέξ. 237α-β.— Συμπόσιον 178β.— Λιβάνιος, Ἐγκώμια, 31, ὡς 2, 1. 3, 2. 4, 1.— Ἀφθόνιος, Προγυμνάσματα 8.

11. Πλάτωνος, Συμπόσιον, 197D. E.— Ἀλσχύλος, Ἀγαμέμν. 887—90, 896—9.— Εὐριπίδης, Ἀνδρομάχη, 891.— Ἀντωνιάδου, Ἡθέση τῆς λειτουργίας στὴν παράδοση τῆς Ἑλλην. Φιλολογίας (LEIDEN, 1939), 354.— Βαλέτας, Ἀνθολογ. τῆς Δημ. Πεξογραφίας, 1, 88—9.— Ἰερὰ Σύνοψις (Ἀθήναι), 37.

βλέπουμε ὅτι ἔχει διαρθρωθεῖ σύμφωνα μὲ ἓνα παραδομένο πρότυπο. Τὸ περιεχόμενό του, ὅπως καὶ ἡ μαρφή του, προέρχεται ἀπὸ ἓνα τελετουργικὸ. Ὅταν μελετοῦμε προσεχτικὰ τὰ παραδείγματα τῶν Ἐπιταφίων πού ἔχουν διασωθεῖ ὡς ἑμᾶς, καθὼς κι' ἐκεῖνα τῶν Θρήνων, τῶν Ἐγκωμίων καὶ τῶν Ὑμνων, παρατηροῦμε ὅτι παρουσιάζουν, κατὰ τρόπον ἀσυνήθιστο, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντιθετικοῦ ὕφους, τόσοσὸν ὁρατὰ στοὺς Γοργία καὶ Ἡράκλειτο¹²⁻¹³. Πρέπει πραγματικὰ νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ μερικοὺς θρήνους ἡ ἀντιθετικὴ τους διάρθρωση δὲν εἶναι μόνο τυπικὴ, ὅπως στὸ Γοργία, ἀλλὰ καθορίζεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, ὅπως στὸν Ἡράκλειτο¹⁴.

Ξαναγυρίζοντας στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, διαπιστώνουμε ὅτι κάποιες φράσεις τοῦ τελετουργικοῦ τους πού διαθέτουμε συμφωνοῦνε, καὶ μάλιστα μερικὲς κατὰ τρόπο πολὺ χτυπητὸ, μὲ τὸ ἀντιθετικὸ ὕφος¹⁵.

Δύο, τέλος, γεγονότα, πού ἀναφέρονται στὸν Ἡράκλειτο, πρέπει νὰ τραβήξουν τὴν προσοχή μας. Ξέρουμε ὅτι εἶχε μαθητές, τοὺς Ἡρακλειτεῖους, καὶ μπορούμε νὰ συλλογιστοῦμε πὼς ἦσαν ὠργανωμένοι σὲ μιὰν θρησκευτικὴν Ἐταιρεία, ὅπως οἱ Ὀρφικοὶ, οἱ Πυθαγόρειοι καὶ οἱ ἄλλες φιλοσοφικὲς Σχολές. Ξέρουμε ἐπίσης ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀνήκε στὴ βασιλικὴ οἰκογένεια τῆς Ἐφέσου, πού καταγόταν ἀπὸ τὸν Ἰδρυτὴ τῆς πόλης, τὸν Ἀνδροκλο, πού ὁ πατέρας του, ὁ Κόδρος, ὑπῆρξε βασιλιάς τῆς Ἀθήνας¹⁶. Θὰ εἶχε γίνε καὶ ὁ ἴδιος βασιλιάς, ἂν δὲν εἶχε πα-

12. Γοργίας, Ἀποσπ. 6.— Λυσίας, 2, 79—80.— Σιμωνίδης, Ἀποσπ. 121. Ἀλσχύλος, Ἰκέτιδες, 602—804.— Ἰερὰ Σύνοψις, 124.

13. Στὶς παραπάνω παραπομπές μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι: Θουκυδ., 2, 40, 1.— Δημοσθένης, 60, 37.— Σιμωνίδης, Ἀποσπ. 5.— Εὐμάθιος, 7, 9.— Λουκιανός, Νεκρ. Διάλογοι, 13.— Λιβάνιος, Λόγοι, 61, 12.— Ἀλσχύλος, Ἰκέτιδες, 326—328. Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβαις, 91—98 καὶ 93—5. Πέρσαι, 700—704.— Σοφοκλῆς, Τραχίνιαι, 947. Ἡλέκτρα, 197.— Εὐριπίδης, Βάκχ., 1159.

14. Ἀλσχύλος, Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβ. 941—5, 961—4.— Σοφοκλῆς, Αἴας, 894. Αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ρίζα τοῦ ρητορ. σχήματος, τοῦ «ὀξύμωρον» καὶ πού ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ, τὰ πὸ χτυπητὰ τοῦ ὕφους τοῦ Ἀλσχύλου καὶ καθρεφτίζει τὴ διαλεχτικὴ του αἴσθησι.

15. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Προτρεπτικός, 2, 4.— FIRMICUS MATERNUS, DE ERRORE PROFANARUM RELIGIONUM.— Δημοσθένης, 18, 259.— Πλούταρχος, Ἠθικά. Πρώκλος, Σχόλια στὸν Τίμαιο, 293C. HIPPOLYTE, EXAMEN DES HERESIES, 5, 7.

16. Πλάτωνος, Θεαίτητος, 180α.— Διογένης Λαέρτιος, 9, 6.

ραιτηθεί από το δικαίωμά του για χάρη του αδερφού του¹⁷. Μια από τις βασιλικές ιδιότητες ήταν του ιερέα της 'Ελευσίνας Δήμητρας και πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτό το προνόμιο το είχαν αποκτήσει οι πρόγονοί του, οι βασιλιάδες της 'Αθήνας· πραγματικά, η αθηναϊκή αρχή, που ήταν επιφορτισμένη με τα 'Ελευσίνια Μυστήρια ήταν του βασιλέως¹⁸. Ο 'Ηράκλειτος σαν απόγονος μιας παλιάς βασιλικής οικογένειας, ήταν κι' ο ίδιος ίερεύς - βασιλέυς· νά, γιατί γράφει σε ιερατικό ύφος.

Τέλος μιὰ παρατήρησι: τὰ ἀρχαῖα Μυστήρια, πού γι' αὐτὰ ἔχουν διασωθεῖ ὡς ἐμᾶς πολλοὶ ἀντιθετικοὶ λόγοι, κατὰγονται ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ Θίασο καὶ τοὺς ἄλλους Θιάσους, ὅπως καὶ ἡ τελετὴ τῆς φυλετικῆς μύησης. Ἡ τελετὴ αὐτὴ ἐνσωματώνει τὴν ἰδέα τοῦ τοτεμικοῦ κύκλου τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου. Τὸ ἀγόρι ἢ τὸ κορίτσι, πού μνεῖται στὶς τελετὲς αὐτές, «πεθαίνει» ὡς ἀγόρι ἢ κορίτσι, καὶ ξαναγεννιέται ὡς ἄντρας ἢ γυναίκα. Ἀκόμη, ὅταν ἓνα ὄν γερνᾷ καὶ πεθαίνει «ξαναγεννιέται» ὡς προγονικὸ πνεῦμα καί, σὲ χρόνο κατάλληλο, τὸ προγονικὸ πνεῦμα ξαναπαρουσιάζεται ὡς παιδί. Ἡ ἀντίληψι αὐτῆ, πού διατηρήθηκε ἕως τὰ Ἑλληνικὰ Μυστήρια, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι θάνατος καὶ ὁ θάνατος ζωὴ, εἶναι θεμελιώδη στὴν πρωτόγονη σκέψη, πού γιὰ τὸν λόγο αὐτό, μένει στὴ διάρθρωσί της οὐσιαστικὰ διαλεχτική. Ἔτσι μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ διαλεχτικὴ τοῦ Ἡρακλείτου προέρχεται μέσω τῆς ἱερατικῆς παράδοσης, ἀπὸ τὴν διαλεχτικὴν ἀντίληψιν γιὰ τὸν κόσμον καθ'αυτὸ τῆς πρωτόγονης ἀταξικῆς κοινωνίας. Μὲ τὴν κατοπινὴν ὅμως ἐξέλιξιν τῆς ταξικῆς κοινωνίας, ἡ διαλεχτικὴ ἀφήνει τὴ θέση της στὴ μεταφυσικὴ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε πιὸ κάτω.

Ἡράκλειτος: Ἡ πολιτικὴ του θέση

Ἡ Δημοκρατικὴ Ἐπανάστασι σημειώνει μιὰ καμπὴ στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία. Ὑπῆρξε ἡ κατάληξι τῆς πάλης ἀνάμεσα στοὺς εὐπατρίδες - γαιοκτήμονες ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ στοὺς ἐμπόρους καὶ ἀγρότες ἀπ' τὴν ἄλλη. Ἡ ἐπιτυχία της ὀφείλεται στὴν ἐξέλιξι τῆς ἐργασίας τῶν δούλων. Ἡ ἐμπορικὴ τάξι εἶδε στὴν ἐπανάστασι αὐτὴ τὴν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν της, τὴν ἔσχατη ἐκπλήρωσι τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ὅλες τῆς οἱ διεκδικήσεις ἱκανοποιήθηκαν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, δὲν ἦταν ἔτσι. Ἐπρόκειτο, στὴν καλύτερη περίπτωσι, γιὰ τὴν πολιτικὴ ἔκφρασι τῆς ριζικῆς μεταβολῆς στὶς κοινωνικὲς σχέσεις. Ἦταν ἡ πρώτη κοινωνικὴ μορφή πού ἀντιστοιχοῦσε σὲ μιὰ κοινότητα ἐμπορευματοπαραγωγῶν, πού τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ δουλοκτήτες καὶ οἱ δούλοι. Ἀλλὰ δὲν πρέπει, βέβαια, νὰ συμπερά-

νοῦμε ὅτι καὶ γιὰ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν σταμάτησε κάθε πάλη ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους καὶ στοὺς φτωχοὺς· ἡ πάλη αὐτὴ πῆρε ἀπλῶς ἄλλη μορφή, πού καθορίστηκε ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα σὲ δουλοκτήτες καὶ σὲ δούλους. Πραγματικά, ἀκόμη καὶ οἱ πολῖτες οἱ πιὸ φτωχοὶ εἶχαν, τὸ λιγότερο, ἓναν ἢ δύο δούλους. Ἐκεῖνο πού ζητοῦσαν δὲν ἦταν ἡ ἔνωσι μὲ τοὺς δούλους σὲ μιὰ πάλη γιὰ τὴν κατάργησι τῆς δουλείας, ἀλλ' ἀντίθετα, νὰ ἐπεχτείνουν τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐργασίας τῶν δούλων ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ ὠφεληθοῦν περισσότερο. Ἐπεφταν ὅμως ἔτσι σ' ἓνα φαῦλον κύκλον. Ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητι τῆς πάλης τους γιὰ νὰ διορθώσουν τὴν ἀνισότητι πού τοὺς ἐχώριζαν ἀπὸ τοὺς πλούσιους, ἡ πάλη αὐτὴ ἐβάθυνε ἀκόμη περισσότερο τὸ βάραθρον ἀπ' ὅπου πῆγαζαν οἱ ἀνισότητι αὐτές. Ἔτσι, ὁ ἀγῶνας ἀνάμεσα στοὺς δημοκράτες καὶ στοὺς ὀλιγαρχικοὺς συνεχίστηκε μὲ σκληρότητα καὶ ἀπόγνωσι καὶ ξαπλώθηκε ἀκόμη περισσότερο. Τὸ πρόβλημα, μέσα στὰ πλαίσια τῆς πόλης - Κράτους, δὲν μποροῦσε νὰ βρεῖ ἄλλη λύσι παρὰ τὴν καταστροφή τῶν δύο τάξεων πού ἀνταγωνίζονταν.

Ἡ δημοκρατικὴ ἐπανάστασι συνεχίστηκε στὶς διάφορες πόλεις καὶ σὲ χρονολογίαις διαφορετικῆς πού κλιμακώνονται ἀπὸ τὶς ἀρχῆς τοῦ 6ου ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὸ δημοκρατικὸ κίνημα ἔφτασε σὲ κορύφωμά του κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Μηδικῶν πολέμων, πού τερματίστηκαν τὸ 479 π.Χ. Τὸ κίνημα αὐτὸ συμπίπτει μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδου, πού τὸ ἔργο τους σημειώνει μιὰ καμπὴ στὴν ἐξέλιξι τῆς ἑλληνικῆς Σκέψης.

Ὁ Ἡράκλειτος ἀνήκε στὴν ἀριστοκρατία τῆς Ἐφέσου. Ἡ πολιτικὴ του θέση ἦταν ἀντιδημοκρατικὴ: Κατηγορεῖ μὲ πάθος τὸ λαό, γιὰ τὴν ἐξόρισι τὸν ἀδελφὸ του καὶ περιφρονεῖ τὴ λαϊκὴ λατρεία τοῦ Διονύσου. Εἶχαμε ἄλλοτε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφέρουμε ἓναν ἄλλον ἀριστοκράτη, τὸν Θεόγνη τὸ Μεγαρέα. Οἱ γνώμες καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἀριστοκρατῶν, πού τοὺς χωρίζει ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ταραγμένους αἰῶνες τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, παρουσιάζουν μιὰν ἀντίθεσι, πού μπορεῖ κάτι νὰ μᾶς διδάξει. Ὁ Θεόγνης καταγγέλλει τὴ συνέπεια τοῦ χρήματος: νὰ ἐνώνει δηλ. τὰ ἀντίθετα, τοὺς εὐπατρίδες καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, πού, ὡς ἀριστοκράτης, τοὺς ἤθελε χωρισμένους. Ἡ θέση αὐτὴ συνδέεται μὲ τὶς πιὸ παλιῆς φάσεις τοῦ δημοκρατικοῦ κινήματος, ὅταν ἡ δουλεία δὲν εἶχε ἀκόμη ἐξελιχθεῖ. Ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴ, οἱ Πυθαγόρειοι, πού ἀντιπροσωπεύουν τοὺς ἀνθρώπους τοῦ χρήματος, πρόβαλλαν τὸν συγκερασμὸ τῶν ἀντιθέτων σὲ μιὰ «μεσότητι». Ἡ Πυθαγόρεια αὐτὴ θεωρία κατακρίθηκε μὲ τὴν σειρά της ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, πού βεβαιώνει ὅτι ὁ κόσμος δὲν διατηρεῖται μὲ τὸ συγκερασμὸ ἀλλὰ μὲ τὴν ἔντασι, οὔτε μὲ τὴν ἀρμονία ἀλλὰ μὲ τὴν πάλη, καὶ παίρνοντας τὴν πα-

17. Διογένης Λαέρτιος, 9, 6.

18. Στράβων, 633.— Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων Πολιτεία, 57, 1.

ρομοίωση του Πυθαγόρειου 'Απόλλωνα, του Θεού του τόξου και της λύρας, υπογραμμίζει: «Δὲν καταλαβαίνουν κατὰ ποιὸν τρόπο ἓνα πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἀντίθετο συμβιδάξεται μὲ τὸν ἑαυτό του· εἶναι ὡς τὴν ἁρμονία τάσεων καὶ τρόπων, ποὺ εἶναι ἀντίθετες μεταξύ τους, ὅπως ἡ ἁρμονία τοῦ τόξου καὶ τῆς λύρας»(α).

'Απορρίπτοντας τὴ θεωρία τῶν Πυθαγορείων, ὁ 'Ηράκλειτος κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ ἀναβιώσει ἡ παλιὰ ἀριστοκρατικὴ ἀντίληψη, ἀλλὰ τῆς δίνει ἓνα νόημα ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς καινούργιες σχέσεις τῶν τάξεων. 'Αντιθέτοντας στὸ «συγκερασμὸ» καὶ στὴ «συμφιλίωση» τὴν ἔνταση ἢ τὴν πάλι συμφωνεῖ μὲ τὸ Θεόγνη. "Ὅμως τὰ ἀντίθετα δὲν εἶναι πιά γιὰ κείνον ἀριστοκράτες καὶ «ἄστοι», ἀλλὰ οἱ ἐλεύθεροι καὶ οἱ δούλοι· αὐτὸ βγαίνει ἀπ' τὰ ἴδια του τὰ λόγια:

«'Ὁ πόλεμος εἶναι ὁ πατέρας ὅλων τῶν πραγμάτων, κι' ὁ βασιλιάς ὅλων καὶ κάνει ἄλλους νὰ ἀναδειχθοῦν θεοὶ κι' ἄλλους ἀνθρώποι· ἄλλους νὰ γίνουν δούλοι κι' ἄλλους ἐλεύθεροι»(β).

'Η πάλι, γι' αὐτὸν εἶναι ἀπόλυτη· ἡ ἐνότητα εἶναι σχετικὴ. Τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰν ὀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῆ δ ι α λ ε χ τ ι κ ῆ. Τὸ πιὸ σπουδαῖο ὅμως πρόβλημα, στὸ ὁποῖο ὀδηγοῦμαστε μελετώντας προσεχτικὰ τὸ ἔργο του, εἶναι: ποιὲς ὑπῆρξαν οἱ συνθήκες ποὺ ἐπέτρεψαν μιὰ τόσο λαμπρὴ συμβολὴ στὴν ἀνθρώπινη σκέψη;

Ὁ 'Ηράκλειτος καὶ τὰ μυστήρια.

'Εὰν ὁ Πυθαγορισμὸς μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς κάτι ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ συνάντηση τοῦ 'Ιωνικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ὀρφικοῦ μυστικισμοῦ, μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι τὸ ἔργο τοῦ 'Ηρακλείτου ἀντιπροσωπεύει τὴ συνάντηση τοῦ Πυθαγορισμοῦ καὶ τοῦ 'Ιωνικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὁ 'Ηράκλειτος μιλάει μὲ περιφρόνηση γιὰ τὸν Πυθαγόρα καὶ γιὰ τὶς λαϊκὲς λατρεῖες τοῦ Διονύσου, κι' ἐντούτοις ἐνδιαφέρθηκε πολὺ, ὅπως κι' οἱ προηγούμενοί του σοφοὶ τῆς Μιλήτου, γιὰ τὴν ἰσορροπίαν τῆς ψυχῆς κι' ἀναζήτησε μέσα στὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος ἓναν ὀδηγὸ γιὰ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ ἀποψὴ του στάθηκε πάντα ἀριστοκρατικὴ καὶ ἀτομικιστικὴ: εἶχε μαθητὲς, τοὺς 'Ηρακλειτεῖους, δίχως ὅμως κανένα πρόγραμμα κοινωνικῶν ἢ πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, καὶ ἡ ἐπίδρασή τους δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν Πυθαγορείων. Σ' αὐτὸ, ξεπέρασε τὸν ἀτομικισμὸ τοῦ Σωκράτη, τοῦ Δημόκριτου ἢ τοῦ 'Επίκουρου.

"Ἐγραψε ἓνα βιβλίον καὶ τὸ κατέθεσε στὸ

(α) «Ὁ ξυνιάσιν ὅκως διαφερόμενον ἑωυτῷ ὀμολογεῖ· παλίντροπος ἁρμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρας», 'Απόσπ. 51.

(β) «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν Θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους», 'Απόσπ. 53.

ναὸ τῆς 'Εφέσιας "Ἀρτεμης· ἀπ' αὐτὸ σώθηκαν ἑκατὸν τριάκοντα (130) περίπου ἀποσπάσματα, σύντομα τὰ πιὸ πολλὰ κι' ἄσχετα μεταξύ τους, ποὺ ἀρκοῦν, ὡστόσο, γιὰ νὰ δώσουν μιὰ γενικὴ ἰδέα τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας του. Δείξαμε πιὸ πάνω ὅτι τὸ ὕφος τῶν πεζῶν του ἦταν ἱερατικὸ καὶ τελετουργικὸ, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του θέση ὡς μέλους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας ποὺ κρατοῦσε κληρονομικὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἱερέα τῆς 'Ελευσίνας Δήμητρας. Διατυπώσαμε, ἀκόμη, τὴ γνώμη ὅτι τὸ βιβλίον του ἦταν ἓνας «λόγος», παρουσιασμένος μὲ τὸν τρόπο τῶν ὀρφικῶν «ἱερῶν λόγων» καὶ τῶν «λεγόμενων» τῶν Μυστηρίων. Κι' αὐτὸ βεβαιώνεται μὲ τὴν ἐξέταση τῶν εἰσαγωγικῶν παραγράφων, ποὺ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς πλήρεις:

«'Ἄν ἀκούσετε ὄχι ἐμένα, ἀλλὰ τὸ λόγο, εἶναι σοφὸ νὰ παραδεχθεῖτε ὅτι ὅλα εἶναι ἓνα» (γ).

«Μολονότι ὁ Λόγος αὐτὸς ὑπάρχει αἰώνια, ὅμως ὀρισμένοι ἀνθρώποι δὲν τὸν κατανοοῦν καὶ προτοῦ νὰ τὸν ἀκούσουν καὶ ἀφοῦ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ἀκούσουν· ἐνῶ δηλ. ὅλα γίνονται σύμφωνα μὲ τὸ Λόγον αὐτόν, ἐν τούτοις αὐτοὶ μοιάζουν μὲ ἄδαιεις, ὅταν δοκιμάζονται καὶ σὲ λόγια καὶ σὲ ἔργα τέτοια ὅπως ἐγὼ τὰ ἀναπτύσσω διαίρωντάς τα σύμφωνα μὲ τὴ φύση τους καὶ διατυπώνοντάς τα σύμφωνα μὲ τὴν εὐσία τους. Οἱ ἄλλοι ἀνθρώποι δὲν ἔχουν καμμιὰ συνείδηση πῶς κάνουν, ὅταν εἶναι ξύπνιοι, ὅπως ἐπίσης ξεχνοῦν ὅσα κάνουν στὸν ὕπνιον τους»(δ).

«'Εκεῖνοι ποὺ δὲν κατανοοῦν κάτι κι' ὅταν ἀκόμη τὸ ἀκούσουν, μοιάζουν μὲ τοὺς κουφούς· ἡ παροιμία γι' αὐτοὺς λέει: «μολονότι εἶναι παρόντες, ὅμως εἶναι ἀπόντες»(ε).

«Τὰ μάτια καὶ τὰ αὐτιά εἶναι κοκοὶ μάρτυρες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους γιὰτὶ ἔχουν βάρβαρες ψυχές»(ς).

'Η ἔννοια τοῦ «λόγου» θὰ ἐξεταστεῖ πιο κάτω. 'Εδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει ἓνα μυστηριακὸ λόγο (ἱερὸν λόγον). Οἱ ἀνθρώποι διακρίνονται σὲ τρεῖς κατηγορίες: οὗτοί ποὺ ἄκουσαν καὶ κατανόησαν τὸ «λό-

(γ) «Ὁὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντες, ὀμολογεῖν σοφόν ἐστι ἓνα πάντα εἶναι, «'Ἀπόσπ. 50.

(δ) «Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἀνθρώποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπειροῖσιν εὐόκασιν, πειρώμενοι καὶ ἐλέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὀκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι διαίρων ἕκαστον κατὰ φύσιν καὶ φράζων ὅκως ἔχει. Τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λαμβάνει ὀκόσα ἐγεργθέντες ποιῶσιν, ὅκωσπερ ὀκόσα εὔδοντες ἐπιλαμβάνονται», 'Απόσπ. 1.

(ε) «'Ἀξύνετοι ἀκούσαντες κοφοῖσιν εὐόκασιν· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειναι» 'Απόσπ. 34.

(ς) «Κοκοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὀτα βαρβάρους ψυχᾶς ἔχόντων», 'Απόσπ. 107.

γο», όπως ο ίδιος ο Ηράκλειτος· αυτοί που τον άκουσαν για πρώτη φορά, δίχως ακόμη να τον κατανοήσουν· κι αυτοί που δεν τον άκουσαν. Οι πρώτοι ανήκουν στο δεύτερο βαθμό μύησης που τον ονομάζουν έπιπτεία, ενώ αυτοί, που δεν τον κατανόησαν ακόμη, ανήκουν στον πρώτο βαθμό· πριν από λίγο μύηθηκαν. Και οι τελευταίοι είναι οι άμύητοι. "Ότι αυτό ανταποκρίνεται στις προθέσεις του συγγραφέα, γίνεται φανερό από τις παρακάτω παρατηρήσεις¹⁹.

Πρώτα-πρώτα ή ειδική έννοια της έπιπτείας, που δηλώνει το δεύτερο βαθμό μύησης στα Μυστήρια, είναι τόσο γνωστή, ώστε στη μεταγενέστερη έλληνική γραμματεία, από τον Πλάτωνα κι ύστερα, βρίσκουμε ότι ο δεύτερος ή ο πιο προχωρημένος βαθμός κάθε σπουδής (ή προσπάθειας) χαρακτηρίζεται σταθερά σαν ο δεύτερος βαθμός προόδου του μυημένου²⁰. Δεύτερο, ή λέξη «άξύνετος»²¹, που λέγεται για αυτούς που δεν άκουνε το «λόγο», χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει αυτούς που δεν κατανοούν τα άπόρρητα των Μυστηρίων, δηλ. τους άμύητους. Τρίτον, άπαγορευόταν στους βαρβάρους να παίρνουν μέρος στα Μυστήρια, γιατί ή γλώσσα τους ήταν άκατανόητη (άξύνετος).

"Ετσι ή έννοια του άποσπάσματος 34, που παραθέσαμε πιο πάνω, είναι ότι αυτοί που δεν κατανοούν το «λόγο» δεν μπορούν να έχουν έμπιστοσύνη σ' ό,τι τους δείχνουν οι άμύητοι. Τέλος, όπως παρατηρεί ο CORNFORD, οι λέξεις «δεν κατανοούν το λόγο» βρίσκονται σ' ένα χωρίο των «Βατράχων» που ο Άριστοφάνης κοροϊδεύει τα Έλευσίνια Μυστήρια. Νά, οι στίχοι:

«Νά σκεφτούμε και να δώσουμε τη θέση μας στο χορό, που δεν καταλαβαίνει μια παρόμοια γλώσσα (λόγο) και που δεν έχει καθάριο πνεύμα»²².

Δεν χρειάζεται να υποθέσουμε ότι ο Ηράκλειτος υπαινίσσεται ειδικά τον Άθηναίο τύπο, άφου είναι δεδομένο ότι υπάρχουν πληροφορίες για το πως στην όρφική λατρεία είχε επίσης ακολουθηθεί μια παρόμοια τελετή. "Ενας «ίερὸς λόγος», που έχει διασωθεί, αρχίζει με τις λέξεις: «Θά τραγουδήσω για αυτούς που κατανοούν» κι ο ύμνος του Διονύσου στις «Βόκχες» του Εὐρπίδου άνοίγει έτσι:

Ποιός είναι στο δρόμο; ποιός; ποιός

19. Πρβ. PASCAL, PENSEES.

20. LOBECK, AGLAOPHANUS (KONIGSBERG, 1825), 127—31.— THOMSON, Δισχόλος: Όρέστεια (CAMBRIDGE 1938), 2, 204. (Πρβ. επίσης (CLASSICAL REVIEW, 59, 10).

21. LOBECK, έ.ά. 15—100.— THOMSON, Όρέστεια, 2, 111—112.

22. Άριστοφ. «Βάτραχοι», 354—5.— CORNFORD, PRINCIPIUM SAPIENTIAE (CAMBRIDGE, 1925) 113.

στο σπίτι; Νά φύγει! καθέννας άς φυλάει καθαρή τη γλώσσα του, τηρώντας ιερή σιγή· γιατί πάντοτε, κατά τη συνήθεια, το Διόνυσο θα δοξολογήσω. Μακάριος, εκείνος που, έχοντας μέσα του το θεό και ξέροντας τις τελετές τους περνάει ζωή καθαρή κι άγία έχει ψυχή και που στα βουνά με θεϊκούς καθαρμούς μετέχει στα όργια τα βακχικά²³.

Και αυτόν τον τρόπο ο Ηράκλειτος παρουσιάζει τη θεωρία του για το σύμπαν στη μορφή ένός «ίεροϋ λόγου» στηριγμένος πάνω στην ιερατική παράδοση, που άποτελούσε μέρος της οικογενειακής του κληρονομιάς. Άκολούθησε, και σ' αυτό, το παράδειγμα των Πυθαγορείων, που είχαν οργανωθεί σε μυστικές Έταιρείες, όμοιες με τις όρφικές αίρέσεις. "Όπως κι αυτοί, δεν ενδιαφερότανε μονάχα για τον έξωτερικό κόσμο, για τον άνθρωπο, αλλά και για τον άνθρωπο σαν κομμάτι του φυσικού κόσμου. Ταυτόχρονα, ξεπέρασε το δυισμό τους και άποκατέστησε σε μια καινούργια μορφή, συνειδητά έπεξεργασμένη, το μονισμό των Μιλησίων Φιλοσόφων.

Ο Λόγος

Οι κύριες σημασίες της λέξης «λόγος», όπως τη χρησιμοποιεί ο Ηράκλειτος είναι τρεις: ο λόγος (όμιλία), ή λογική, ο λογισμός (RATIO). Μπορεί να όρίσθει σαν ή πλήρης έκφραση της όρθης αντίληψης του παγκόσμιου νόμου, που κυβερνά τη φύση, το θεό και τους ανθρώπους.

Δεν είναι ένας ιστορικός νόμος ούτε ο νόμος της εξέλιξης: είναι άχρονος, όπως και ο κόσμος μέσα στον οποίο κινείται είναι αιώνιος, υποταγμένος σε μιαν άέναη μεταβολή. Έξ άλλου, δεν παρουσιάζεται σαν ένας φυσικός νόμος, που αφήνει έξω του το υπερφυσικό και το θεϊκό: αντίθετα, ένώνεται, πιο πολύ, με το θεϊκό, άφου είναι μια άυλη άφαίρεση που αντιπροσωπεύει κάθε τι που είναι γενικό και άπόλυτο μέσα στο σύμπαν, και αντίθεση με το σχετικό και το μερικό. Μέσα σ' αυτή την έννοια «το πών έστι έν». Υπάρχει ένα πλήθος πραγμάτων, γιατί κάθε τι είναι αυτό που είναι κι όχι ένα άλλο: ή

23. Εὐριπ., Βάκχαι, 68—77:

«... Τίς όδῶ τίς όδῶ; τίς μελάθροις; Έκτοπος έστω, στόμα τ' εϋφημος άπας έξοσιούσθω· τα νομισθέντα γάρ άεί Διόνυσον (ίμνήσω).
"Ω μάκαρ, όστις εϋδαίμων τελετάς Θεών ειδῶς βιοτάν άγιστεύει και θιασεύεται ψυχάν, έν όρεσει βακχείων όσίσις καθαροίσιν...»

ταυτότητα, όμως, αυτή καθενός απ' τὰ πράγματα με τὸν ἑαυτό του εἶναι παροδική καὶ σχετική, ἐπειδὴ κάθε πρῶγμα βρίσκεται σὲ μιὰ διαδικασία μετασχηματισμοῦ στὸ ἀντίθετό του. Ἐκεῖνο πὺ εἶναι ἀμετάβλητο κι' ἀπόλυτο, καὶ γι' αὐτὸ θεϊκὸ — ἀθάνατο κι' ἀφθαρτο, ὅπως τὸ ἄ π ε ι ρ ο τοῦ Ἀναξίμανδρου — εἶναι ἡ πᾶλη τῶν ἀντιθέτων, ἡ ὁ νόμος πὺ τὴ στηρίζει, ὁ νόμος τῆς ἀένανης μεταβολῆς.

Ἡ ἀλήθεια, ὅπως εἶναι, βρίσκεται ἀναγκαστικὰ με δυσκολία. Ὅχι γιατί εἶναι ὑπερφυσική ἀντίθετα, γιατί ἀνήκει στὴν ὑλικὴ πραγματικότητα, πὺ τὴν πιάνουμε με τὶς αἰσθήσεις: «Κάθε τι πὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἄραση, τὴν ἀκοή, τὴ γνώση, τὸ προτιμῶ»^{*}.

Οἱ πέντε αἰσθήσεις καὶ ἡ λογικὴ συναντιῶνται σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. «Ἡ σκέψη εἶναι παγκόσμια». Ἔτσι ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ κατακτηθεῖ με τὴ σκέψη μέσω τῆς παρατήρησης τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου: «Στοὺς ἀνθρώπους πὺ εἶναι ξύπνιοι ἕνας κόσμος ὑπάρχει, πὺ εἶναι κοινός· ἐκεῖνοι ὅμως πὺ κοιμῶνται γυρίζουν ὁ καθένας στὸ δικό του κόσμο»^{**}. Τὸ ν' ἀπορρίπτει ὅμως κανεὶς κάθε τι πὺ μποροῦν νὰ συλλάβουν οἱ αἰσθήσεις, εἶναι «σὰν νὰ ἐνεργοῦν καὶ νὰ λένε, ὅπως ὅταν κοιμῶνται»^{***}. Οἱ τέτοιοι ἄνθρωποι «με τὸ Λόγο, πὺ μ' αὐτὸν ἀδιάσκοπα συναναστρέφονται, βρίσκονται σὲ ἀσυμφωνία, κι' αὐτὰ πὺ κάθε μέρα συναντοῦν μπροστά τους τοὺς φαίνονται παράξενω»^{****}. Γι' αὐτὸ «πρέπει νὰ ἀκολουθοῦμε ἐκεῖνο πὺ εἶναι γενικό, δηλ. κοινὸ σὲ ὅλα, γιατί ὁ κοινὸς κανὼνας εἶναι γενικός. Μολονότι ὅμως ὁ Λόγος εἶναι γενικός, οἱ πολλοὶ ζοῦν σὰν νὰ εἶχαν μιὰ δική τους γενικὴ σκέψη»^{*}. Καὶ τοὺς συμβαίνει αὐτό, γιατί πιστεύουν στοὺς ψευτοδασκάλους: «Δάσκαλος γιὰ τοὺς πιὸ πολλοὺς εἶναι ὁ Ἡσίοδος· πιστεύουν με βεβαιότητα ὅτι αὐτὸς ξέρεῖ τὰ πιὸ πολλὰ, αὐτὸς πὺ δὲν ἤξερε τὴν ἡμέρα καὶ τὴ νύχτα· γιατί τὰ δυὸ αὐτὰ εἶναι ἕνω»^{**}. Ἀλλ' οἱ πολλὲς γνώσεις δὲν ἀρκοῦν. «Ἡ πολυμάθεια δὲν σὲ κάνει ἔξυπνο· γιατί ἀλλιῶς θὰ ἔκανε ἔξυπνο καὶ τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Πυθαγόρα, καθὼς ἀκόμη καὶ τὸν Ξενοφάνη καὶ τὸν Ἐ-

* «Ὅσαν ὄψις, ἀκοή, μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμῶ», Ἀπ. 55.

** «Τοῖς ἐγρηγορόσιν ἕνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται». Ἀπόσπ. 89.

*** «Ὡ μάλιστα διηνεκῶς ὁμιλοῦσι λόγω τούτω διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται», Ἀπ. 72.

**** «Ὡσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν», Ἀπόσπ. 73.

* «Διὸ δεῖ ἐπεσθαι τῶ» (Ξυνῶ, τούτέστιν τῶ) κοινῶ· Ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός. «Τοῦ λόγου δ' ἕντος Ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἴδιαν ἔχοντες φρόνησιν», Ἀπόσπ. 2.

** «Διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος· τοῦτον ἐπίστανται πλείστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίγνωσκεν· ἔστι γὰρ ἕν», Ἀπόσπ. 57.

καταίω»^{***}. Ὁ Πυθαγόρας «πὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον κατάγινε στὴ μελέτη» ἀπόχτησε μιὰ δική του σοφία, πὺ δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ «πολυμάθεια, κακοτεχνία» (ἀπόσπ. 129). Καὶ μ' ὅλους τοὺς ἄλλους ὁ Ἡράκλειτος ἀπόρριπτε καὶ τὸν Ὀμηρο: «Ἀξίζει καὶ τὸν Ὀμηρο νὰ τὸν βγάλουν ἀπὸ τὰ προγράμματα τῶν ἀγῶνων καὶ νὰ τὸν ραπίζουν. Τὸν Ἀρχίλοχο ἐπίσης»^{****} (ἀπόσπ. 42). Αὐτοὶ οἱ ψευτοδασκαλοὶ σταδιοδρομοῦν χάρη στὴν ἐπιπολαιότητα τῶν ἀνθρώπων: «Ὁ βλάκας ἄνθρωπος μπροστὰ σὲ κάθε λόγο συνηθίζει νὰ τὰ χάνει»^{*}. Ἀλλὰ σὲ τί αὐτοὶ οἱ ψευτοδασκαλοὶ ἀπατῶνται; Ὅχι στὸ ὅτι ἀρκοῦνται νὰ συσσωρεύουν γνώσεις· αὐτὸ, ἄλλωστε, εἶναι πραγματικὰ ὠφέλιμο κι' ἄξιο νὰ τὸ ἐπιθυμᾶ κανεὶς: «Πάρα πολλὰ πράγματα πρέπει νὰ ξέρουν καλὰ ὅσοι ἀγαποῦν τὴ σοφία»^{**}, ἀλλὰ στὸ ὅτι ἔχουν ἀρκεστεῖ σὲ ἐπιπολαίες παρατηρήσεις καὶ σὲ ὑποθέσεις ἀνεπιβεβαίωτες. «Νὰ μὴν κάνουμε κρίση ἔτσι στὴν τύχη γιὰ τὰ παλὺ σπουδαῖα πράγματα»^{***}. Αὐτὸς πὺ ἐρευνᾶ τὴν ἀλήθεια θὰ ὑποφέρει ἀτελεύτητους κόπους: «Ὅσοι ζητοῦν χρυσάφι σκάφτουν πολὺ τὴ γῆ καὶ βρίσκουν λίγο»^{****}. Μιὰ προσεχτικὴ ιστορήρηση εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ συλλάβουμε τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων: «Πολλοὶ δὲν σκέφτονται τέτοια πράγματα, ὅσο κι' ἂν τύχει καὶ πέσουν ἀπάνω σ' αὐτὰ, οὔτε καὶ τὰ καταλαβαίνουν κι' ἂν ἀκόμη τοὺς τὰ διδάξεις, ἀλλὰ τὸ νομίζουν (πὺς τὸ καταλαβαίνουν)»^{*****}. Γιὰ τὸ λόγον αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ συλλαβαίνουν τὴν ἀλήθεια πὺ δὲν φαίνεται: «Ἡ φύση ἀγαπᾶ νὰ κρύβεται»^{*}. Ἔτσι ἡ ἀλήθεια εἶναι κάτι ἄλλο ἀπ' ὅτι φαίνεται πὺς εἶναι. «Ἐὰν δὲν ἐλπίζεις, δὲν θὰ βρεῖς τὸ ἀνέλπιστο, γιατί τότε μένει ἀνεξερεύνητο καὶ ἀπροσπέλαστο, ἀφοῦ κανεὶς δὲν προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐρευνήσει»^{**}. Ἀπ' ἐκεῖ προέρχεται ὅτι τὸ ἄμεσα κατανοητὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐκφράσει καθαρὰ ἡ γλῶσσα, ἀλλὰ με πλάγιο τρόπο καὶ με αἰνίγματα: «Ὁ Κύριος πὺ ἔχει τὸ Μαντεῖο του στοὺς Δελ-

*** «Πολυμαθὴν νόον οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτὶς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἐκαταίον». Ἀπόσπ. 40.

**** «Τὸν τε Ὀμηρον ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ραπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως». Ἀπόσπ. 42.

* «Βλάξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοῆσθαι φιλεῖ». Ἀπόσπ. 87.

** «Χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι». Ἀπόσπ. 35.

*** «Μὴ εἰκῆ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλώμεθα». Ἀπόσπ. 47.

**** «Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ ἐξευρίσκουσιν ὀλίγον», Ἀπ. 22.

***** «Οἱ γὰρ φρονέουσι τοιαῦτα πολλοὶ, ὁκόσοι ἐγκυρεῦσιν, οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσιν, ἔωτοῖσι δὲ δοκέουσι». Ἀπόσπ. 17.

* «Ἡ φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ». Ἀπόσπ. 123.

** «Ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἕν καὶ ἄπορον», Ἀπόσπ. 18.

φους ούτε λέει ούτε κρύβει τίποτε, αλλά δίνει σημεία»***. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦν νὰ ἰσχυρισθοῦν ὅτι κατανοοῦν τὴν ἀλήθεια, ὅταν τὴν ἀκούουν γιὰ πρώτη φορά. Κυριεύονται, ὅπως οἱ νεομυημένοι, ἀπὸ τρόμου καὶ ἀνησυχία μπροστὰ σὲ κάθε τι ποὺ βλέπουν ἢ ἀκούνε. Μονάχα ὕστερα, ὅταν αὐτὸ ποὺ τοὺς ἀποκάλυψαν φτάσει ὡς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς τους, τότε συλλογίζονται, τότε ἀρχίζουν νὰ τὸ κατανοοῦν.

Ἀλλὰ τί εἶναι σοφία; «Τὸ ἕνα, ποὺ αὐτὸ μονάχα εἶναι σοφία, δὲν θέλει καὶ θέλει νὰ τὸ λέμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία»****. Ἡ σοφία θέλει νὰ τὴν ὀνομάζουμε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία (Ζηνός), ἐπειδὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς (ζῆν), καὶ δὲν θέλει, ἐπειδὴ ἡ ζωὴ εἶναι ταυτόχρονα ὁ θάνατος. «Ἐνα μονάχα πράγμα κάνει τὴ σοφία, νὰ καταλαβαίνει τὸ Νοῦ ποὺ κυβερνάει ὅλα τὰ πράγματα μπαίνοντας μέσα σ' ὅλα»*. Ὁ Νοῦς ἢ ἡ ἀρχὴ ποὺ κυριαρχεῖ στὸ «πάν» ὀρίζεται ὡς ἐξῆς: «Αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμον, ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος γιὰ ὅλα τὰ ἔντα, δὲν τὸν ἐπλάσε οὔτε κανένας θεὸς οὔτε κανένας ἄνθρωπος, ἀλλὰ ἦταν πάντα καὶ εἶναι καὶ θὰ εἶναι φωτιά ἀείζωη, ποὺ μὲ μέτρο ἀνάβει καὶ μὲ μέτρο σβήνει»**.

Ὡστε γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ἡ πρώτη οὐσία εἶναι ἡ «φωτιά» (πῦρ), ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ «νερό», στὸ «ἄπειρο» καὶ τὸν «ἀέρα» τῶν φιλοσόφων τῆς Μιλήτου. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ «φωτιά» δὲν εἶναι τὸ «πρῶτο» στὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ. Ὁ Κόσμος δὲν ἔχει ἀρχή, ὑπάρχει ἀπὸ πάντα. Ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς προκατόχους του. Ὅλοι ξεκίνησαν ἀπὸ παραδομένο ἀξίωμα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μυθολογία, καὶ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μυθολογία, ἀπὸ τὴν κοινωνία: Τὸ σύμπαν διαμορφώθηκε μὲ τὸ χρόνο. Τὸ σύμπαν, ὅμως, τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι ἄχρονο καὶ αὐτόνομο. Ἡ φωτιά, καὶ τὸ σύμπαν ποὺ ταυτίζεται μαζί της, εἶναι τὸ «πρῶτο» μόνο καθὼς συμβολίζει τὸν οὐσιαστικὸ νόμο τῆς ὑπαρξῆς της, τὸν νόμο τῆς ἀδιάκοπης μεταβολῆς καὶ τῆς πάλης τῶν ἀντιθέτων, ποὺ ἐκφράζονται τέλεια μέσα στὸ στοιχεῖο ποὺ θεωρεῖται σὰν νὰ βρίσκεται σὲ μιὰν ἀδιάκοπη κίνηση καὶ μεταβάλλει μαζί της ὅλα τὰ πράγματα. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι μόνο ἕνα σύμβολο· ἡ ἀντίστοιχη πραγματικότητα εἶναι τώρα μιὰ ἀφαίρεση. Ἔτσι, ἡ πρώτη οὐσία τῆς Σχολῆς τῶν Μιλησίων, ἔχασε, στὸν Ἡράκλειτο, τὴ συγκεκριμένη ἀξία της καὶ γίνεται ἰδέα ἀφηρημένη.

*** «Ὁ ἀναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει». Ἀπόσπ. 93.

**** «Ἐν τὸ σοφὸν μῦθον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνός ὄνομα». Ἀπόσπ. 32.

* «Ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνάμην, ὁπότεν ἐκυβέρονσε πάντα διὰ πάντων». Ἀπόσπ. 41.

** «Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν, οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζωον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα». Ἀπόσπ. 30.

Τὰ «μέτρα», σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ παγκόσμια «φωτιά» ἀνάβει καὶ σβήνει διαδοχικά, ἀποτελοῦν ἕναν αὐτόνομο κύκλον καὶ ἐνιαῖο, ἐνιαῖο ἔσ' ὅλα, ποὺ περνάει ὅμως μέσ' ἀπὸ διάφορες, ἀλλ' ἀναγκαῖες φάσεις. Ὁ κύκλος εἶναι: φωτιά — ἀέρας — νερό — γῆ — νερό — ἀέρας — φωτιά. «Ἡ ζωὴ τῆς φωτιᾶς προέρχεται ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς γῆς καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀέρα ἀπὸ τὸ θάνατο τῆς φωτιᾶς. Ἡ ζωὴ τοῦ νεροῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ ἀέρα καὶ ἡ ζωὴ τῆς γῆς ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ νεροῦ»*. Ἔτσι «ὁ δρόμος ποὺ ὀνηφορίζει καὶ κατηφορίζει εἶναι ἕνας καὶ ὁ αὐτός»**. Ὁ αἰώνιος κύκλος κάνει νὰ ὑπάρχει ὁ κόσμος. «Κοινὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος στὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου»***. Κάθε ἀρχὴ εἶναι τέλος, καὶ κάθε τέλος, ἀρχή· γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος, ἐφ' ὅσον ὁ κόσμος εἶναι ἄπειρος καὶ αἰώνιος.

Εἶναι ἐντούτοις φανερό ὅτι ἂν τὰ στοιχεῖα δὲν κέρδιζαν στὴν ἀμοιβαία τους σχέσιν λίγο περισσότερο ἢ λίγο λιγότερο ἀπ' ὅ,τι χάνουν, ὁ κόσμος αὐτὸς ποὺ βρίσκεται σὲ μιὰν ἀλλαγὴ ἀδιάκοπη θὰ ἔμενε ὁ ἴδιος στὴν ὄψη του. Δὲν εἶναι, ὅμως, καθόλου ἔτσι: ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, ἡ φωτιά παίρνει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι δίνει καὶ κατὰ συνέπεια ἀυξάνει· ἀλλὰ καθὼς τρέφεται ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, ἡ αὕξησὴ τους ἀκολουθεῖται ἀπὸ μιὰν ἀντίστοιχη ἐλάττωσιν· τὸ ἴδιο πράγμα συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα. Ἡ φωτιά εἶναι «κορεσμός καὶ ἔλλειψη»*. Καθένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἀπορροφᾷ τὰ ἄλλα καὶ στὴ συνέχεια δίνεται στὸν ἑαυτό του. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς διακυμάνσεις, Ἰσπυδαῖες ἢ ὄχι, ἐξηγοῦν τὴν περιοδικότητα τῆς φύσης: πρῶτ' καὶ βράδυ, καλοκαῖρι καὶ χειμῶνας, ἀνοιξὴ καὶ φθινόπωρο, ἀγρύπνια καὶ ὕπνος, προφητεία καὶ ὄνειρο, ζωὴ καὶ θάνατος, παιδικὴ ἡλικία καὶ γεράματα. Ἡ ζωὴ, ὁ ὕπνος καὶ ὁ θάνατος ἀντιστοιχοῦν στὴ φωτιά, στὸ νερό καὶ στὴ γῆ. Ὁ ἥλιος μέσα στὸν κόσμον ἀντιστοιχεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴν ψυχὴ μέσα στὸν ἄνθρωπο. Κάθε τι ποὺ ζεῖ, πεθαίνει καὶ κάθε τι ποὺ πεθαίνει ξαναγεννιέται· ὁ ἄνθρωπος γίνεταί θεὸς καὶ ὁ θεὸς ἄνθρωπος**.

Ἡ αἰώνια πάλη τῶν ἀντιθέτων, χωρὶς τὴν ὁποῖα ὁ κόσμος δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει, δὲν εἶναι «ἀδικία» ὅπως τὴν εἶχε πεί ὁ Ἀναξίμανδρος, ἀλλὰ δικαιοσύνη. «Πρέπει νὰ ξέρομε πῶς ἡ πάλη εἶναι κοινὴ σὲ ὅλα, καὶ ἡ δικαιοσύνη εἶναι φιλονεικία, καὶ πῶς ὅλα

* Ζῆ πῦρ τὸν γῆς θάνατον καὶ ἀπὸ ζῆ τὸν τοῦ πυρὸς θάνατον· ὕδωρ ζῆ τὸν ἀέρος θάνατον, γῆ τὸν ὕδωρ». Ἀπόσπ. 76.

** «Ὀδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὡυτή». Ἀπόσπ. 60.

*** «Ἐἰνὸν γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρασ ἐπὶ κύκλου περιφερείας». Ἀπόσπ. 103.

* «Κόρος καὶ χρησιμοσύνη». Ἀπόσπ. 65.

** «Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες». Ἀπόσπ. 62.

παίρνουν ύπαρξη με την έριδα και την ανάγκη»*. Κι' ό Όμηρος, άκόμη, δέν είχε δίκαιο όταν έλεγε: «Νά έξαφανιστεί ή διχόνια ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους, γιατί τότε, τó πάν θα χανότανε». (Άποσ. Α. 22). Τίποτε δέν μπορεί νά γίνει δίχως τó αντίθετό του. "Η καλύτερα, ή σύγκρουση τών αντιθέτων είναι μέσα στη φύση όλων. «Οί Ένώσεις είναι όλότητα και μη όλότητα, όμάνοια και διχόνιοια, άρμονία και δυσαρμονία, από τά πάντα τó ένα και από τó ένα τά πάντα»**. Άκόμη «ή άρρώστεια κάνει συνηθώς εύχάριστο πράγμα τήν ύγεία, όπως και τó κακό κάνει εύχάριστο τó καλό, ή πείνα τó χόρτασμα, ή κούραση τήν άνάπαυση»***. Άπ' έδω βγαίνει ότι «οί άνθρωποι διέκριναν τó δίκαιο και τó άδικο», άλλ' ότι στην πραγματικότητα «για τó θεό τó πάν είναι όμορφιά, άρετή, δικαιοσύνη», έπειδή «τó καλό και τó κακό είναι ένα»****. Ό σοφός μονάχα κατανοεί «τήν κρυμμένη άρμονία».

Όσο για τις υλικές τους σχέσεις, τά στοιχεία είναι όμοια μεταξύ τους, ώστόσο ύποτάσσονται σέ μιάν ιεράρχηση αξιών με έπί κεφαλής τή «φωτιά». Έτσι ό ύπνος στέκεται πάνω από τó θάνατο, ή άγρύπνια πάνω από τόν ύπνο, τó ίδιο και τó νερό στέκεται πάνω από τή γή και ή φωτιά πάνω από τó νερό. Άλλά, όπως τó άποδείξαμε, ή φωτιά είναι κάτι πασαπάνω από τή φυσική διαδικασία, τή γνωστή με αυτό τó όνομα είναι τó «ζών» και ό «νούς», τó θεϊκό. Η θεότητα δέν ταυτίζεται με μιá από τις Ένώσεις τών αντιθέτων, όπως δίδασκε ό Πυθαγόρας, άλλα με τήν ένότητα τήν ίδια όλων τών αντιθέτων. «Ό Θεός είναι ήμέρα και νύχτα, χειμώνας και καλοκαίρι, πόλεμος και ειρήνη, άφθονία και πείνα»*. Ό «λόγος», έτσι, μπορεί νά περιγραφεί άφενός σαν μεταβολή άναλογική ανάμεσα στα στοιχεία, ή γενικότερα σαν νόμος τής άλληλοδιείσδυσης τών αντιθέτων, κι' άφετέρου σαν αντίληψη αυτού του νόμου, που ό άνθρωπος δέν μπορεί νά τή φτάσει παρά ως ένα μόνο βαθμό, ενώ γίνεται ό νόμος αυτός άπόλυτα κατανοητός μόνο από τó Θεό.

Τό νά είναι τó σύμπαν ή όργανική ένότητα του πνεύματος και τής ύλης, άπαιτεί έναν ιδιαίτερο τρόπον σκέψης, που ό ίδιος άπο-

* «Ειδέναι χρη τόν πόλεμον έόντα ξυνόν, και δίχην έριν, και γινόμενα πάντα κατ' έριν και χρεώμενα». Άπόσπ. 80.

** «Συνάψεις όλα και ούχ όλα, συμφερόμενον και διαφερόμενον συνάδον και διαδον, και εκ πάντων έν και έξ ένός πάντα». Άπόσπ. 10.

*** «Νούσος ύγειήν έποίησεν ήδύ, κακόν άγαθόν, λιμός κόρον, κάματος άνάπαυσιν». Άπόσπ. 111.

**** «Και άγαθόν και κακόν (έν έστιν)». Άπόσπ. 58.

* «Ό Θεός ήμέρη εύφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος ειρήνη, κόρος λιμός». Άπόσπ. 67.

τελεί κομμάτι του «Λόγου». Η λογική του Έρακλείτου μπορεί νά όρσσει σαν ή άρνηση τής τυπικής λογικής. Έντούτοις από ιστορική άποψη, αξίζει νά πούμε ότι οι κανόνες τής τυπικής λογικής είναι ή άρνηση τής λογικής του Έρακλείτου.

Έξετάζοντας τους νόμους τής τυπικής λογικής από τήν άποψη του ιστορικού ύλισμού, ό CAUDWELL παρατηρεί:

«Οί νόμοι τής λογικής είναι κοινωνικοί. Είναι κανόνες κατά προσέγγιση, που πρέπει νά τηρούνται, εάν ή γλώσσα είναι προσορισμένη νά πραγματοποιήσει μιá κοινωνική λειτουργία. Δέν είναι καθόλου άληθινοί σέ σχέση με τήν ούσία τής πραγματικότητας (...). Δέν είναι καθόλου άλήθεια ότι ένα πράγμα είναι Α ή δέν είναι Α. Χθές αυτό ήταν Α, σήμερα δέν είναι Α. Δέν είναι άλήθεια ότι κάτι μπορεί νά είναι και νά μην είναι Α, τήν ίδια στιγμή.

Σήμερα είμαι ζωντανός, θα υπάρξει μιá μέρα που θα είμαι πεθαιμένος. Αύριο θα είμαι ή δέν θα είμαι πεθαμένος. Οί δυό διλημματικές αυτές προτάσεις είναι εξίσου άληθινές. Η χρήση του ρήματος «είναι» δίνει μιá φαινομενικήν άλήθεια στους μεθοδολογικούς κανόνες: Καταφάσκει μιá καθολική στιγμή. Άλλά ξέρουμε, σύμφωνα με τή φυσική τής σχετικότητας, ότι αυτό είναι άδύνατο. Δέν υπάρχει παρά μιá κοινωνική στιγμή»²⁵.

Όλο αυτό, έχτος από τήν τελευταία πρόταση, είχαν έκφρασει, άλλα με άλλους όρους, από τόν Έράκλειτο. «Η θάλασσα περιέχει νερό καθαρότατο και άκαθαρτότατο»*. «Ότι είναι μέσα μας είναι τó ίδιο, και τó ζωντανό και τó νεκρό, και τó ξύπνιο και τó κοιμισμένο, τó νέο και τó γέρο. Όταν σούτα άλλαζουν γίνονται εκείνα, κι' όταν εκείνα πάλι μεταμορφώνονται γίνονται αυτά έδω»**. «Στα ίδια νερά τών ποταμών μπαίνουμε και δέν μπαίνουμε, είμαστε και δέν είμαστε»***. Ό Έράκλειτος άγνοούσε τή φυσική τής σχετικότητας, κι' έντούτοις άρνιόταν τή δυνατότητα μιáς «καθολικής στιγμής». Αν μπόρεσε νά τόν άρνηθεί, όφείλεται στό ότι στην πρωτόγονη νοοτροπία μιá τέτοια δυνατότητα στάθηκε ξένη. Στη θέση της έβαλε τήν «Άρχή», που βρίσκεται μέν στη βάση τής πρωτόγονης σκέψης, άλλα που ποτέ πριν άπ' αυτόν δέν τήν είχαν έκφράσει: ή άρχή τής ένότητας τών Αντιθέσεων.

Σχολιάζοντας τó άπόσπασμα τó σχετικό με τó «αείζωνον πύρ» (Άπ. 30), ό Λένιν έγγραφει: «Πολύ καλή έκθεση τών άρχών του

* «Θάλασσα ύδωρ καθαρότατον και μιαρώτατον...». Άπόσπ. 61.

** «Ταυτό τ' έν ζών και τεθνηκός και τó έγρηγορός και τó καθευδον και τó νέον και τó γηραιόν τάδε γάρ μεταπεσόντα εκείνα έστι γάκείνα πάλιν μεταπεσόντα ταίτα». Άπ. 88.

*** «Ποταμοίς τοίς αυτοίς έμβαίνομεν τε και ούκ έμβαίνομεν, είμεν τε και ούκ είμεν». Άπόσπ. 49α.

διαλεκτικού υλισμού»²⁶. Αυτό μᾶς υποχρεώνει νὰ θέσουμε πάλι τὸ ἐρώτημα: Πῶς ὁ Ἡράκλειτος μπόρεσε νὰ πλησιάσει τὶς θέσεις τοῦ διαλεκτικοῦ υλισμοῦ; Ἡ ἀπάντησή βρίσκεται στὴν ἐπόμενη παρατήρηση τοῦ Ἰεγκελς:

«Ὅταν υποβάλλουμε στὸν ἔλεγχο τῆς σκέψης τὴ φύση ἢ τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία ἢ τὴ δική μας πνευματικὴ δραστηριότητα, αὐτὸ πού ἀρχικὰ μᾶς προσφέρεται εἶναι ὁ πίνακας μιᾶς ἀπειροῦς περιπλοκῆς σχέσεων καὶ ἀμοιβαίων ἐνεργειῶν, ὅπου τίποτε δὲν μένει ὅ,τι ἦταν, ἐκεῖ πού ἦταν, ἀλλ' ὅπου τὸ πᾶν κινεῖται, μεταβάλλεται, γίνεται καὶ χάνεται (...). Ὁ πρωτόγονος αὐτὸς τρόπος, ἀπλοϊκὸς ἀλλὰ ὀρθὸς στὸ βάθος, τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ κόσμου ἀνήκει στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες φιλοσόφους, καὶ ὁ πρῶτος πού καθαρὰ τὸν διατύπωσε ὑπῆρξε ὁ Ἡράκλειτος: Τὸ κάθε τι εἶναι καὶ δὲν εἶναι, γιατί εἶναι ρευστό, εἶναι ἕτοιμο νὰ μετασχηματιστεῖ, νὰ γίνει καὶ νὰ χαθεῖ. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ νὰ βλέπει, ἔτσι τὰ πράγματα, ὅσο ὀρθὰ κι' ἂν συλλαβαίνει τὸ γενικὸ χαρακτήρα τοῦ πίνακα πού παρουσιάζει τὸ σύνολο τῶν φαινομένων, δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς λεπτομέρειες, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖται ὁ πίνακας αὐτὸς ἐπὶ τὸ σύνολό του· κι' ἐφ' ὅσον δὲν εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ τὶς ἐξηγήσουμε, δὲν ἔχουμε καθόλου καμμιά καθαρὴν ἰδέα τοῦ πίνακα ἐπὶ τὸ σύνολό του. Γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὶς λεπτομέρειες αὐτές, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὶς ἀποσπᾶσουμε ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἢ ἱστορικὴ σύνδεσή τους καὶ νὰ τὶς μελετήσουμε ἀτομικὰ μέσα στὶς ιδιότητές τους, στὶς αἰτίες καὶ στὰ ἰδιαίτερα ἀποτελέσματά τους κλπ. Αὐτό, κατὰ κύριο λόγο, εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναζήτησης, κλάδοι τῆς ἐρευνας, πού, γιὰ πολὺ σπουδαίους λόγους, στοὺς Ἕλληνες τῆς κλασσικῆς περιόδου ἔπαιρναν μιὰ δευτερεύουσα θέση, ἀφοῦ προηγούμενα οἱ Ἕλληνες εἶχαν νὰ μαζέψουν τὸ ὑλικό»²⁷.

Ὁ διαλεκτικὸς υλισμὸς εἶναι ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού ἀντιτίθεται στὴ μεταφυσικὴν ἀντίληψη (ἰδεαλιστικὴ ἢ υλιστικὴ) τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἐπειδὴ ἡ ἱστορικὴ μοῖρα τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι νὰ καταργήσῃ τὴν ἐκμετάλλευσή καὶ νὰ βάλῃ ἕνα τέρμα στὴν πάλη τῶν τάξεων, ἡ ἀντίληψή της γιὰ τὸν κόσμον χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ξαναενοποίηση τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης.

Στὴν πρωτόγονη κομμουνιστικὴ κοινωνία, ἡ θεωρία ἦταν σὲ τέτοιο βαθμὸ ἐνωμένη μετὰ τὴν πράξη, ὥστε μετὰ πολλὴν δυσκολία ξεχώριζε ἐπὶ τὴν τελευταία, ἐφ' ὅσον ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ μιὰ παθητικὴ τῆς ἀντανάκλασής ἐπὶ τὴ σκέψῃ. Ἡ πρωτόγονη συνείδηση εἶναι πολὺ πιὸ πρακτικὴ παρά θεωρητικὴ, ὅπως ἡ πρωτόγονη γνώση εἶναι περισσότερο ἀντιληπτικὴ παρά λογικὴ. Κίνηση, μεταβολή, πάλη

θεωροῦνται σὰν ἀλήθειες ὀλοφάνερες. Μετὰ τὴν διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις, ἡ θεωρία ἐξελίσσεται, ὄχι μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, ἀλλὰ μέσα σὲ μιὰ ἄρχουσα τάξη καὶ, κατὰ συνέπεια, τείνει νὰ χωριστεῖ ἀπὸ τὴν πράξη, ὅπως ἡ ἄρχουσα τάξη ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ ἐργασία.

Ὅπως οἱ προηγούμενοί του τῆς Σχολῆς τῆς Μιλῆτου, ὁ Ἡράκλειτος ἀνήκει στὴν παλαιὰ ἱερατικὴ ἀριστοκρατία. Ὅπως ἐκεῖνοι, διατηρεῖ κι' αὐτὸς τὸ υλιστικὸ περιεχόμενον τῶν παλαιῶν φυλετικῶν παραδόσεων, καὶ τὸ ντύνει μετὰ μιὰ καινούργια μορφή. Τὸ ἔργο του ἀποτελεῖ πρόοδο σὲ σχέση μ' ἐκεῖνες, γιατί, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον μένει ἀμετάβλητο, ἡ μορφή πού παίρνει εἶναι πιὸ καλλιτεχνικὴ, πιὸ θεωρητικὴ, καὶ πιὸ ἀφηρημένη. Ἡ πρόοδος αὐτὴ ἐγίνετο δυνατὴ καὶ καθορίστηκε ἀπὸ τὴν ὀρμὴ τῆς ἐμπορευματοπαραγωγῆς, πού ἡ ἀντανάκλασή της μέσα στὸ ἔργο τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι πιά, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι, ὀλοφάνερη. Ἡ ἀντίληψη γιὰ ἕνα αὐτόνομο κύκλο ἀδιάκοπων μεταβολῶν τῆς ἕλης ἀποτελεῖ τὴν ἰδεολογικὴν ἀντανάκλαση μιᾶς οικονομίας πού βασιζέται στὴν παραγωγή ἐμπορευμάτων. Σύμφωνα μετὰ τὰ δικά του λόγια: «Ὅλα ἀνταλλάσσονται μετὰ τὴ φωτιά καὶ ἡ φωτιά μετὰ ὅλα, ὅπως τὰ ἐμπορεύματα ἀνταλλάσσονται μετὰ τὸ χρυσάφι καὶ τὸ χρυσάφι μετὰ τὰ ἐμπορεύματα»*. Στὴν κοσμολογία του, ἡ φωτιά, ἀναφορικὰ μετὰ τὶς ἄλλες μορφές τῆς ἕλης, ἔχει τὴν ἴδια σχέση πού ἔχει τὸ χρυσάφι ἀναφορικὰ μετὰ τὰ ἐμπορεύματα· ξεχωρίστηκε ἀπ' αὐτὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ σὰν γενικὸ ἰσοδύναμο. Συνεπῶς, ἐὰν συγκρίνουμε τὸ κοσμολογικὸ του σύστημα μετὰ τὸν πρωτόγονο μῦθον τοῦ χωρισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ἀπ' τὸν ὁποῖον προέρχεται, βλέπουμε ὅτι τὸ σύστημα αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει τὴν κοινωνικὰ ὀντογκαίᾳ πλαστὴ συνείδηση, μιᾶς κοινωνίας ὅπου οἱ δεσμοὶ τῆς συγγένειας ἀντικαθίστανται μετὰ τοὺς δεσμοὺς τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων.

Κι' ἀκόμη, ἂν ὁ Ἡράκλειτος ξεπερνᾷ τὸν Πυθαγόρα ἐπὶ τὸν χειρισμὸν τῆς διαλεκτικῆς, αὐτὸ ὀφείλεται ἐπὶ τὸ γεγονός ὅτι ἀνήκει σὲ μιὰ ὀρισμένη τάξη. Ἄν καὶ ἀντιτάχθηκε ἐπὶ τὴν Δημοκρατία, ἦταν, ὡστόσο, πιὸ ἱκανὸς νὰ διακρίνει τὶς ἐσωτερικὲς τῆς ἀντιφάσεις, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ καταστραφεῖ. Ἔτσι μπόρεσε νὰ διακρίνει ὅτι μόνο ἡ πάλη, ἡ κίνηση καὶ ἡ μεταβολὴ εἶναι ἀπόλυτα: «Κάθε τι πού ὑπάρχει, ἀξίζει νὰ χαθεῖ».

Ὁ Ἡράκλειτος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος φιλόσοφος πού παρουσίασε μιὰ καθολικὴν θεωρίαν τοῦ ντετερμινισμού. Ἡ ἀνάλυσή μας δείχνει ὅτι ὁ νόμος του εἶναι ἡ προβολὴ μέσα ἐπὶ τὴ φύσιν τῶν μορφῶν πού παίρνουν οἱ καινούργιες κοινωνικὲς σχέσεις μέσα ἐπὶ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Εἶναι μιὰ κοινωνικὴ παρά-

26. Λένιν, φιλοσοφικὰ τετράδια, (Γαλλ. Μετάφρ. σελ. 271).

27. ΦΡ. ΕΓΚΕΛΣ: Ἄντι - Ντύριγκ, Γαλλ. Μετάφρ., σελ. 52—53.

* «Πυρὸς τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὅκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός». Ἀπόσπ. 90.